

кладки в кв. А-1, зустрічаються дрібні фрагменти деревини. Сліди деревини обриваються біля лінзи зі слідами пожежі, яка скоріш за все, і зруйнувала її.

Заповнення у квадраті Б-2 аналогічне культурному шару кв. Б-1. Тут на гл. 0–0,2 м також виявлено змішаний шар піску, мушлі, дрібних фрагментів вапняку. Крім того, знайдені невеличкі фрагменти черепиці та кісток тварин. На гл. 0,2–0,4 м культурний шар також являв собою суміш піску, морської мушлі, будівельного сміття, дрібних кісток тварин з незначними гумусними вкрапленнями. Кладок в квадраті не виявлено, але в заповненні знайдено сильно пошкоджену монету, у якої на реверсі ледве окреслюється частина тугри, що свідчить про її належність османській монетній системі.

Вивчення будівельних залишків та наявність великої кількості будівельного сміття у заповненні Розкопу № 4 дає підставу вважати, що вони належать споруді, яка була не зруйнована, а розібрана на будівельний матеріал. Додатковим свідченням цього слугуватиме відсутність каменю як будівельного матеріалу на Кінбурнській косі та гостра потреба у ньому під час будівельних робіт наступного періоду.

Таким чином, нові відкриття на території Кінбурнської коси у 2012 р. свідчать про подальшу перспективність дослідження виявлених споруд для вивчення будівельної періодизації кожного етапу розвитку фортеці, особливостей турецького та російського періодів її розбудови та функціонування. Було отримано нові цікаві результати щодо вивчення історичної топографії.

Література

1. Біляєва С.О., Каравайко Д.В., Фіалко О.Є. Роботи Міжнародної Південної середньовічної експедиції Інституту археології НАН України у 2010 р. // Археологічні дослідження в Україні. – 2010. – К.; Луцьк, 2011. – С. 37–38.
2. Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Про роботу Південної середньовічної експедиції у 2009 р. // Археологічні дослідження в Україні. – 2009. – К., 2009. – С. 35.
3. История Украинской ССР. Освободительная война и воссоединение Украины с Россией. Начало разложения феодализма и зарождения капиталистических отношений (вторая половина XVII–XVIII в.). – К.: «Наукова думка», 1983. – Т. 3. – С. 565.
4. Энциклопедический словарь. [гл. ред. Б.А. Введенский]. – Москва: БСЭ, 1954. – Т. 2. – С. 72.

Віталіна Калініченко (Київ),
асистент кафедри комп'ютерних технологій дизайну НАУ,
аспірант НАККіМ

До питання дослідження графіті Бендерських воріт Хотинської фортеці

Хотинська фортеця – значна мистецька, історико-архітектурна пам'ятка України, що сформувалася під впливом багатьох культур. Тому її дослідження і збереження мають велике значення не тільки для нашої держави, але й для Молдавії, Румунії, Польщі, Росії та Туреччини.

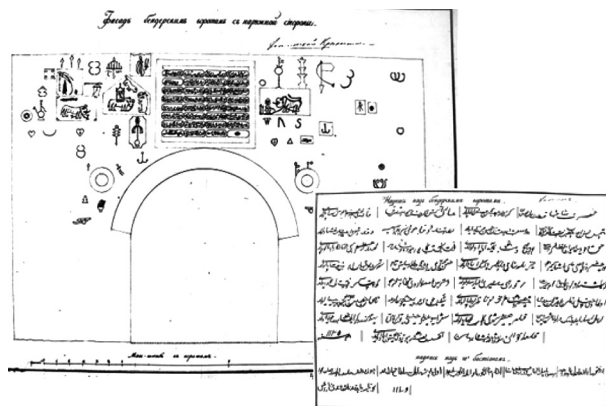

Рис.1. Фото 16 та 17 з альбому «Хотинська фортець». Альбом фотографій. Плани, фасади і розрізи споруджень. – 1977».

Значна частина стін і веж Хотинської фортеці та замку за час свого існування зазнала впливу вандалів, які лишали свої, позбавлені мистецької та культурної цінності повідомлення, порушуючи тим самим цілісність цінних пам'яток. Актуальним є привертання уваги до стану наявних лапідарних пам'яток Хотинської фортеці, їх збереження та консервація для запобігання подальшій руйнації та вандалізму. Значна частина графіті, що відповідала турецькому культурному шару, вже втрачена та може бути досліджена лише за паперовими архівними матеріалами, створеними російськими військовими інженерами у XIX ст.

Нова бастионна фортеця навколо кам'яного Хотинського замку була збудована французькими інженерами для протидії артилерії на замовлення турецького султана Ахмеда III. Вперше вона використовувалась як опорний військовий пункт у конфлікті 1714–1718 років. Роботи з укріплення Хотинської фортеці проводилися також у 1775–1779 роках під керівництвом турецького архітектора Мехмеда Тахіра. Модернізація здійснювалась у 1793–1794 роках французьким інженером Кауффером за завданням султана Селіма III [1]. Подальші ремонтні роботи та перебудова 1814–1850 років виконувались Російською Імперією.

З 1851 р. в Хотинському замку діяла військова російська креслярня. Фотокопії креслень, планів, фасадів та розрізів споруд Хотинської фортеці становлять нині значний науковий інтерес [2]. Так, було проведено аналіз архівних матеріалів на фото 16, де зображено два рисунки із текстами, виконаними давньою турецькою мовою, що мають назви «Напис над Бендерськими воротами» і «Напис над VI бастионом». На фото 17 зображено креслення «Фасад Бендерських воріт з зовнішнього боку», де показано розміщення напису над воротами разом з графіті (рис. 1).

Точного перекладу наведених написів наразі не опубліковано. Фахівці зазначають, що достовірний переклад цих повідомлень є досить складним у зв'язку з тим, що артефакт, на якому робилися написи не зберігся, а зро-

блені з нього перекреслення виконані людиною, яка не володіла мовою та могла зробити ненавмисні викривлення написання шрифту.

Проте у записях, що належать перу турецького чиновника, який впродовж багатьох років першої половини XVIII ст. працював на посаді секретаря арсеналу і фінансової канцелярії в Хотині, є два повідомлення, які могли стосуватися змісту саме цих написів [3]. Чиновник стверджує, що після походу Абді-паші з 60-тисячним військом проти Чучори 1713 р., стародавня Хотинська фортеця була оточена новим земляним ровом, який пізніше був замінений кам'яним. Хронограми на воротах із золота по лазурі написані літерами талік.

У коментарях до цього тексту зазначено, що талік – тип турецького письма персидського походження, що використовувався, головним чином, у судових актах [3]. На відміну від персидської каліграфії цей почерк не був досить поширеним у Туреччині. Збереглися окремі приклади його застосування у документах періоду правління Мехеммеда II [4].

У цьому ж джерелі далі знаходимо наступне повідомлення: «Під час закінчення робіт по зміцненню [фортеці] автор цих рядків був секретарем хотинського департаменту боєприпасів. Абді-паша, що повернувся тоді вдруге з Єгипту, був призначений під час свого перебування в Хотині, комендантом Очакова і сераскером. Він наказав відзначити цю подію хронограмою в 12 віршів, яка і була складена мною, висічена на камені і позолочена. Інша хронограмма була написана на мрамурі для порталу Таємних воріт, за що отримав від гарнізону винагороду в 200 гурушей, півкошеля і красивий кафтан» [3].

Коли зазначені написи зникли з воріт, достеменно не відомо. Можна припустити, що у кінці XIX ст. їх уже не було, адже місцеве населення з 1888 р. стало поступово розбирати фортецю на будівельні матеріали. Л. Михайлина та С. Пивоваров зазначають, що в 1900 р. дослідниками Імператорського Одеського товариства історії та старожитностей було встановлено, що «більшість фундаментів, цоколів, веранд в будинках м. Хотина, особливо заможних міщан і духовенства, зроблено з гранітного облицювання фортеці та з плит із старими турецькими написами» [5].

Крім тексту в рамці на фото креслення «Фасаду Бендерських воріт з зовнішнього боку» (рис. 1) видно графіті з правої та лівої сторони. Серед зображень: 11 обмежені рамкою-контуром різної форми: квадратної, п'ятикутної, прямокутної та прямокутної з фасками; інші 34 необмежені на тлі стіни. Малюнки можна поєднати у групи за подібністю змісту зображеного.

Малюнки тварин та людей представлені трьома зображеннями, взятими у рамки (рис. 2: а). Розміщення трьох тварин у п'ятикутній рамці специфічне: кожна знаходиться паралельно контуру рисунку. Такий принцип розміщення об'єктів був, зокрема, характерний для зображень планів приміщень майстрами Давнього Єгипту. Тому можемо припустити, що

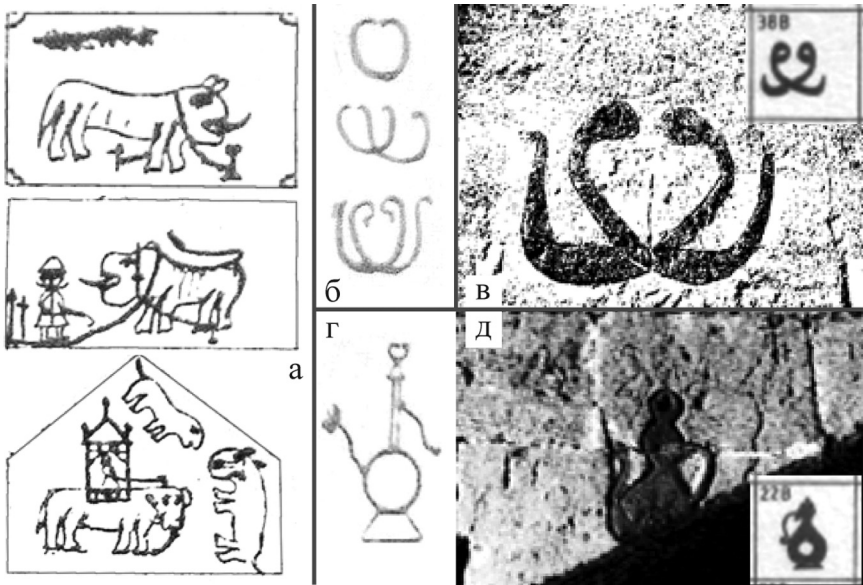

Рис. 2: а – зображення тварин та людей на фасаді Бендерських воріт; б – зображення змій на фасаді Бендерських воріт; в – кайланогліф перехрещених змій на стіні в проході Яеської брами (*затоновано автором*), у куті – символ яничарської орти (по Д. Ніколле); г – зображення посудини (кальяну) на фасаді Бендерських воріт; д – кайланогліф посудини на стіні в проході Бендерської брами (*затоновано автором*), у куті – символ яничарської орти (по Д. Ніколле).

форма рамок відповідає формі загонів, де утримували тварин. На користь цього свідчить також зображена на двох інших малюнках прив'язь, на якій тримали тварин, та зображення доглядальника в одному з загонів.

Серед зображень тварин однозначно ідентифікується слон з кібіткою та погонщиком на спині. Поява цього зображення зрозуміла, адже слони використовувались османською армією ще у війні 1621 р.. Використано також було мулів та биків. У боях була задіяна велика кількість верблюдів, але їхніх малюнків не виявлено. Характерною особливістю зображених тварин є збільшений розмір голови. М. Шлапак визначає зображених на ланцюгу звірів як тигрів – поряд з пальмовою гілкою та поряд з військовим. Зображення слонів, верблюда та деяких інших звірів та птахів зустрічаються в емблемах яничарських орт [6].

Зустрічаються малюнки плазунів – змій. Вони зображені по одній або по двоє, у вигляді перехрещених дуг із загнутими кінцями (рис. 2: б). Про не випадковість зображення змій свідчить інший лапідарний пам'ятник, збережений донині, розміщений на стіні всередині проходу Яеської брами – це койланогліф, що зображає дві перехрещені змії (рис. 2: в). Накрес-

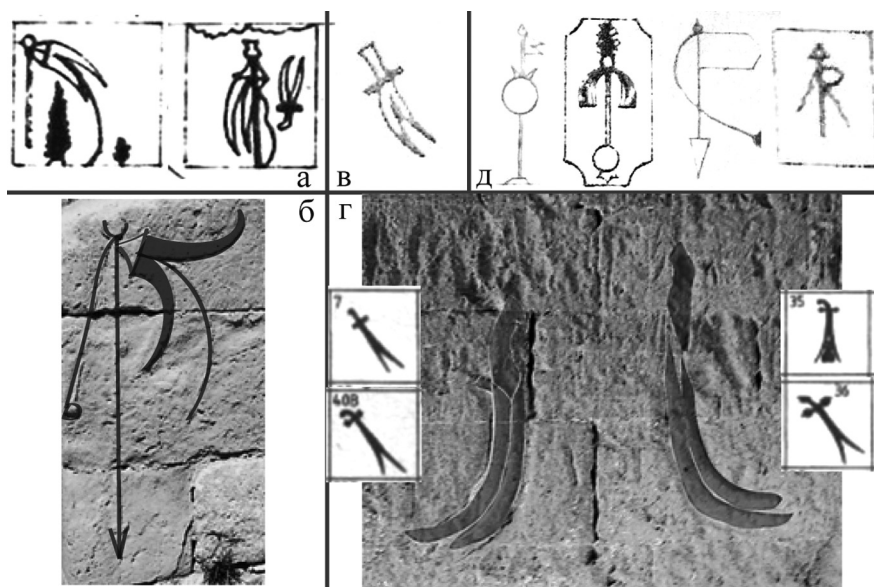

Рис. 3: а, д – зображення військових яничарських штандартів, знамен на фасаді Бендерських воріт; б – кайланогліф на зовнішній стіні Дністровської брами (*затоновано автором*); в – зображення меча Алі на фасаді Бендерських воріт; г – кайланогліф двох мечів Алі на стіні в проході Бендерської брами (*затоновано автором*), в квадратах – символи яничарських орт (по Д. Ніколле).

лення цього символу також збігається з емблемою 38 яничарської орти белюк [7]. На деяких кресленнях Ясська брама має назву Яничарська, що свідчить на користь її зв'язку з яничарами, за символом саме вищезазначеної орти.

Також присутнє зображення риби в рамці. Це яничарський символ 25 орти белюк та ще двох орт: 37 белюк та 80 джемаат (дві риби). Зустрічаються зображення великої кількості предметів. Серед них два зображення якорів, що також зустрічаються в символах орт 88 джемаат та 31 белюк. Разом з тим варто зазначити, що риба та якір є відомими християнськими символами. Серед предметів заслуговує уваги зображення посудини, що виглядає як глечик (рис. 2: з). В середині Бендерської брами також є лапідарна пам'ятка – койланогліф посудини (рис. 2: д), що має схожість із символом 22 яничарської орти белюк. Також зображення глечика викладене в стіні Хотинського замку на місці вибоїни. Між ними є відмінності за призначенням, формою та пропорціями.

Популярними серед графіті є малюнки зброї, військових штандартів, знамен, які зустрічаються у різних варіаціях. Аналогію до цих зображень

можна знайти в рельєфному оформленні Дністровських воріт у нижній частині стіни з правого боку арки (рис. 3: *a, б*). На Бендерській брамі розміщено симетричне відносно воріт зображення гармат, на Яській брамі аналогічне зображення рельєфне. Меч Алі зображено двічі (рис. 3: *a, в*). Крім того, схожі, значно пошкоджені койланогліфи меча Алі можна помітити всередині Бендерської брами (рис. 3: *г*). Меч Алі є поширеним символом яничарських орт та мусульманства взагалі.

Не всі графіті фасаду Бендерських воріт однозначно ідентифіковані та отримали свою назву, тому це питання потребує подальшого дослідження.

Література

1. **Шлапак М. Е.** Бастионное укрепление города Хотин / М. Е.Шлапак // Проблемы теории и истории архитектуры Украины. – Одесса, 2007. – Вып.7. – С.68–74.
2. Памятники архитектуры XIII – XIX веков. Хотинская крепость [Текст]: альбом фот. (арх. материал) : планы, фасады и разрезы сооружений / Гос. ком. совета Министров СССР по делам стр-ва, Укр. спец. науч.-реставрац. произв. упр., 1977. – 5 с., 62 фот.
3. Турецкий источник 1740 г. о Валахии, Молдавии и Украине // Восточные источники по истории народов юго-восточной и центральной Европы. – Том 1. – М.: Институт Востоковедения, 1964.
4. Энциклопедия Ислама: CD-ROM версия / The Encyclopaedia of Islam CD-ROM Edition v. 1.0, 1999 Koninklijke Brill NV, Leiden, The Netherlands.
5. **Михайлина Л., Пивоваров С.** Нариси з історії Хотинської фортеці: Факти, легенди, гіпотези / Любомир Михайлина, Сергій Пивоваров. – Хотин, 2011. – 128 с.
6. **Шлапак М. Е.** Яничарские символы в крепостях Молдавии / М. Е.Шлапак / Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. – К., 2008. – Вип. 17. – С. 340–349.
7. **Николле Д.** Янычары / Д. Николле. Пер. с англ. А. В. Красулиной. – М.: ООО «Издательство АСТ»; ООО «Издательство Астрель», 2004. – 71, [1] с: цв. ил. – (Элитные войска).

Диля Алядинова (Симферополь),
младший научный сотрудник Крымского филиала ИА НАН Украины

Керамические курительные трубки османского периода из раскопок на территории крепости Алустан

Захват в 1475 г. турками-османами значительной части Крымского полуострова повлек за собой кардинальные перемены в жизни средневековой Алушты. Этот некогда укрепленный портовый город стал рядовым поселком в составе Судакского кадылыка (qaza) Кафинского эйялета Османской империи, жители которого теперь уплачивали налоги султану.

Оборонительные сооружения были частично разрушены и разобраны на строительный камень. Территория крепости постепенно застраивалась новыми жилыми и хозяйственными сооружениями, просуществовавшими здесь вплоть до середины XX в.

Археологическое изучение памятника, продолжавшееся с небольшими перерывами на протяжении 13 лет (1981, 1984–1994, 1998 гг.), предоста-